

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 9 - Sayı/Issue 1 - Haziran/June 2024:

Duhâ ve İnşirâh Sûrelerinde Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapların Yansımaları

Reflections of the addresses to the Prophet in the Surahs Duha and Inshirah

Mehmet YAŞAR

Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Associate Professor, Çanakkale Onsekiz Mart
İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. University, Faculty of Theology, Department of
Tafsir

mehmetyasar1985@hotmail.com Orcid: 0000-0003-3520-5973

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

14.10.2023

Kabul Tarihi / Accepted

19.03.2024

Atıf/Cite: Mehmet Yaşar, "Duhâ ve İnşirâh Sûrelerinde Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapların
Yansımaları", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2024), 29-56.

<https://doi.org//10.20486/imad.1376095>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate
ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees
and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Mekke dönemi, Hz. Peygamber'in ve müminlerin en meşakkatli dönemidir. Bu dönemde İslâmî davet, çeşitli zorluk ve iftiralarla karşılaşmıştır. Nitekim bu dönemde nâzil olan âyetler de müşriklerin tavırlarını eleştirerek, müminlerin karşılaştıkları zorluklara karşı onlara destek olmuştur. Hz. Peygamber'i, müminleri destekleyip müşriklerin iftiralarına cevap veren sûrelerin başında Duhâ ve İnşirâh sûreleri gelmektedir. Bu çalışma Duhâ ve İnşirâh sûrelerinin Mekke dönemindeki yansımalarının irdelenmesini hedeflemektedir. Konu bütünlüğü açısından sûrelere bakıldığında, her iki sûrenin, tek bir sûre gibi olduğu açıkça görülmektedir. Her iki sûrede de Hz. Peygamber'in geçmişteki bazı vasıflarına vurgu yapılmakta ve onun yaşadığı sıkıntıların Allah'ın yardımıyla çözüleceğine işaret edilmektedir. Sûrelerde Hz. Peygamber'den geçmişte olduğu gibi gelecekte de Allah'a güvenmeye devam etmesi talep edilmekte ve tüm eylemlerinde onun rızası çerçevesinde hareket etmesi istenmektedir. Bu iki sûrenin tamamında, ilâhî iradenin Hz. Peygamber üzerindeki etkisi canlı ve hissedilir bir şekilde ortaya konmaktadır. Bu çalışma, siret-nüzûl ilişkisi göz önünde bulundurularak ilgili sûrelerin Hz. Peygamber'in ve müminlerin üzerindeki etkisinin yanı sıra Mekke dönemindeki yansımalarını ortaya koymaktadır. Çalışmada sûrelerde zikri geçen dalâlet, vizr gibi bazı mücmel ifadelerin, zâhirî anlamından hareketle Hz. Peygamber'in günah işlediği yahut risâlet öncesi dalâlet üzerine olduğu şeklindeki yorumların bütüncül olmadığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, sûrelerde zikri geçen âhiret, razı olma hali gibi ifadelerin sadece cennet bağlamında zikredilmesinin yeterli olmayacağı, Hz. Peygamber'in daveti üzerinde de olumlu yansımaları olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Duhâ Sûresi, İnşirâh Sûresi, Hz. Peygamber, Mekke Dönemi.

Abstarct

The Mecca period is the most challenging period for the Prophet and the believers. During this period, the Islamic call encountered various difficulties and slanders. As a matter of fact, the verses revealed during this period criticized the attitudes of the polytheists and supported the believers against the difficulties they faced. Surahs Duha and Inshirah are among the surahs that support the Prophet and the believers and respond to the slanders of the polytheists. This study aims to examine the reflections of the Surahs Duha and Inshirah in the Meccan period. When we look at the surahs in terms of subject integrity, it is clearly seen that both surahs are like a single surah. In both surahs, some of the Prophet's past qualities are emphasized and it is pointed out that the problems he experienced will be solved with the help of Allah. In the surahs, the Prophet is asked to continue to trust in Allah in the future as he did in the past and to act within the framework of His consent in all his actions. In these two surahs, the influence of the Divine will on the Prophet is revealed vividly and perceptibly. In the study, it has been seen that some of the concise expressions mentioned in the surahs, such as misguidance and vizr, are not holistic in their interpretation, based on their apparent meaning, such as that the Prophet committed a sin or that they were about misguidance before the prophethood. In addition, it has been revealed that expressions such as the afterlife and the state of contentment mentioned in the surahs will not be sufficient to be mentioned only in the context of heaven, but also have positive reflections on the Prophet's invitation.

Keyword: Tafsir, Surah Duha, Surah Inshirah, Prophet, Mecca Period.

Giriş

Kur'an'ın Mekke dönemi birçok açıdan incelenmeyi hak etmektedir. Zira bu dönemde Kur'an, müşriklerin sahip olduğu birçok ahlâkî hastalığı hedef almakta ve bu konuda sürekliliği ifade eden bir mücadeleyi göğüslemektedir. Vahyin nüzûlü öncesi Mekke toplumunun içerisinde bulunduğu kaotik ortam çok yönlü tebliğ faaliyetini zorunlu kılmıştır. Vahiy bu dönemde sadece şirk düşüncesiyle mücadele etmekle yetinmemiş; müşriklerin toplumu ifsada sürükleyen birçok yanlışlarını da ortaya koymuştur. Bu mücadele birçok açıdan zorluğu da beraberinde getirmiştir. Müşrikler, putlarına olan bağlılıklarından ve kurmuş oldukları menfaate dayalı düzenin bozulacağı korkusundan dolayı vahye karşı çetin bir başkaldırıda bulunmuşlardır. Bu da Mekke döneminde vahyin ciddi bir direnişle karşılaşmasına yol açmış ve bu durum kavli ve fiilî anlamda meşakkatli bir mücadelenin oluşmasını da beraberinde getirmiştir.¹

Allah Teâlâ'nın vahyin tebliğ ve beyan sorumluluğunu Hz. Peygamber'e tevdi etmesi², onun müşriklerle olan mücadelede en büyük zorluğu yüklenen kişi olmasını da beraberinde getirmiştir. Zira Mekke müşriklerinin bu daveti nezaketle karşılamamaları ve bunun için her türlü mücadeleyi göze almaları, Hz. Peygamber'in mücadelesini zor bir boyuta taşımıştır. Bu süreçte Hz. Peygamber'in vahyin yükünü taşıyabilmesi ve şahit olduğu olumsuz manzaralar karşısında desteklenmesi ve hatta yönlendirilme ihtiyacı son derece önem arz etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber ve inananlar nâzil olan âyetlerle yönlendirilmiş ve desteklenmişlerdir. Geçmiş ümmetlerden örnekler verilerek vahyin bu tarz mücadele sahnelerinin geçmişte de var olduğu mesajı verilerek³ tevhid-şirk mücadelesinin kıyamete değin devam edeceği gerçeği zihinlerde kalıcı hale getirilmeye çalışılmıştır.⁴ Kur'an'ın Mekke döneminde genel olarak iman edenleri motive eden, savunan ve yönlendiren âyetlerinin birçok örneği olsa da doğrudan Hz. Peygamber'i muhatap alan âyetlerden de bahsetmek mümkündür.⁵ Bu süreçte Hz. Peygamber'i yönlendiren, motive eden ve onun yalnız olmadığını açıkça ortaya koyan âyet ve sûrelerin mevcudiyeti, Hz. Peygamber'in birçok açıdan tebliğ bilinciyle hareket etmesine katkı sunmuştur. Özellikle Duhâ ve İnşirâh sûrelerinin bu yönüyle üzerinde durulması gerekmektedir. Zira her iki sûre de Mekke döneminde nâzil olmuş olup, Hz. Peygamber'i

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Fihhü's-sîreti'n-nebeviyye* (Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1991), 121-142.

² Kur'ân Yolu (Erişim 5 Ekim 2023), en-Nahl 16/44.

³ el-Bakara 2/214; Hûd 11/120.

⁴ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Kahire: Dârü'l-Fikr el-Arabî, ts.), 6/2877; Muhammed Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ* (Kahire: Dârü'l-Fikr el-Arabî, ts.), 160-170.

⁵ el-Alak 96/15-19; el-Müddessir 74/11-26; el-Kalem 68/1-4; et-Tebbet 111/1-5; et-Tekvîr 81/22. Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*, (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2000), 1/558.

merkeze koyan sûrelerin başında gelmektedir. Sûrelerde, Hz. Peygamber'in risâlet öncesi ve sonrası durumuna ilişkin çok yönlü bir okuma söz konusudur. Her iki sûrede de onun Mekke dönemindeki eza ve zorluklara karşı koyabilmesi adına peygamberlik konumuna ilişkin çarpıcı mesajlar mevcuttur. Bu sebeple her iki sûrenin, Mekke dönemindeki yansımalarının bütün yönleriyle irdelenmesini önemli kılmaktadır. İyi bir şekilde irdelendiğinde, esasında konu bütünlüğü açısından iki sûrenin tek bir sûre gibi olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca sûrelerde zikri geçen "dalâlet", "vizr" gibi bazı mücmel ifadelerin nasıl ve ne şekilde anlaşılması gerektiği de bahsi geçen sûreler bağlamında incelenmesini ehemmiyetli kılmaktadır. Mezkûr sûrelere dair çalışmalar olsa da⁶ iki sûreyi birlikte irdeleyen, bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutan ve Mekke dönemindeki yansımalarına ışık tutan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla iki sûrenin bütüncül bir şekilde ele alınması sûrelerdeki birçok kelimenin de doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Zira iki sûrenin bütüncül bir şekilde irdelenmesi, sûrelerdeki Hz. Peygamber'e yönelik hitapların bütüncül bir şekilde anlaşılmasına imkân sağlamanın yanı sıra sûrelerde zikri geçen bazı mücmel ifadelerin bağlamından kopuk bir şekilde ele alınıp eksik yorumlanmaması gerekliliğini de ortaya çıkarmaya katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda ilgili çalışma Duhâ ve İnşirah sûrelerindeki belli bir kavrama yahut konuya odaklanan çalışmalardan tamamen farklıdır. Zira bu çalışma, sûrelerin başta Mekke dönemi olmak üzere Hz. Peygamber'in hayatı üzerindeki etkisine bütüncül yaklaşarak sûrelerin odaklandığı ana mesajları ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. Böylelikle sûrelerde zikri geçen bazı mücmel ifadelerin daha bütüncül anlaşılmasının yanı sıra sûrelerin çok yönlü mesajları somutlaştırılacaktır. Ayrıca her iki sûrenin hangi açılardan birbirini tamamladığı meselesine ışık tutulacaktır.

Bu amaçtan hareketle makale, Hz. Peygamber'i merkeze koyan Duhâ ve İnşirâh sûrelerinin nüzûl ortamındaki yansımalarının neler olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca sûrede zikri geçen bazı mücmel ifadelerin anlamını sûre bütünlüğü çerçevesinde mukayeseli bir okumayla ve tümevarım yöntemini kullanarak izah etmeyi hedeflemektedir.

⁶ Bazı çalışmalar şunlardır: Recep Demir, "Duhâ Suresi 7 ve İnşirah Suresi 2. Ayetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber'in İnancı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14/3 (2014), 57-81; Mustafa Naci Kula, "Zorluk ve Sıkıntılarla Başa Çıkma Süreçlerinde Manevi Destek Örneği Olarak İnşirah Suresi Üzerine Psikolojik Analizler", *Türk Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Dergisi* (3) (2021), 9-23; Bayram Ayhan, "Duhâ Sûresine Dair Sebebi-i Nüzûllerin Tahlili", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2016), 75-99.

1. Duhâ Sûresinin Nüzûl Sebebi ve Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapları

1.1. Nüzûl Sebebi

Duhâ sûresinin Mekke'de nâzil olduğu konusunda İslâm âlimleri arasında fikir birliği mevcuttur.⁷ Ancak sûrenin nüzûl sebebi noktasında bir ittifaktan bahsetmek mümkün değildir. Bu konuda çeşitli görüşler mevcuttur.⁸ Buhârî Duhâ sûresinin nüzûl sebebiyle ilgili şu rivayete yer vermektedir: “Hz. Peygamber hastalandı. İki yahut üç gece (teheccüde) kalkamadı. Bunun üzerine bir kadın onun yanına gelerek şöyle dedi: ‘Ey Muhammed! Ben şeytanının seni terk ettiğini ümit ediyorum. İki yahut üç gecedir onu yanında görmüyorum. Ardından Allah Teâlâ ‘*Yemin olsun, kuşluk vaktine; kararlı sakinleştiğinde geceye ki, Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı.*’ âyetlerini indirdi.”⁹ Konuyla ilgili tefsir kitaplarında zikredilen başka rivayetler de mevcuttur. Bir rivayete göre müşrikler Hz. Peygamber'e vahyin gecikmesi sonrası, “Şayet Allah'tan olsaydı, önceki peygamberlere nâzil olduğu gibi vahiy kesintiye uğramazdı. Allah onu bırakıp terk etmiştir.”¹⁰ demişlerdir. Bir başka rivayete göre Resûl-i Ekrem'e bir müddet vahiy gelmemiş o da kendisine hizmet eden Havle adında bir kadına vahyin kendisine gelmediğini evde bir şeyin olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Havle, evi süpürmüş ve yatağının altında ölü köpeğin olduğunu görmüştür. Onu atması sonrası mezkûr âyetler nâzil olmuştur.¹¹ Bir rivayete göre ise Yahudiler Hz. Peygamber'e Zülkarneyn, ruh ve Ashâb-ı Kehf hakkında soru sormuşlar, Hz. Peygamber de onların sorularını yarın cevaplayacağını ifade etmiş ancak “inşallah” dememiştir. Bunun üzerine de vahiy kesintiye uğramıştır.¹² Başka rivayetlerde de vahyin bir müddet kesintiye uğradığı ve bunun üzerine müşriklerin, Allah'ın onu terk ettiğini ve yalnız bıraktığını söylemeye başladıkları ve âyetin bunun üzerine nâzil olduğu söylenmiştir. Süddî'nin aktardığı bir rivayete göre Hz. Peygamber kendisine bir müddet vahiy gelmeyince, bu durumu Hz. Hatice'ye açmış o da “Belki de Rabbin seni unutup terk etmiştir.” demiştir.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, nşr. İbrâhîm Etfafeyyîş (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 20/91.

⁸ Bu konuda bk. Bayram Ayhan, “Duhâ Sûresine Dair Sebeb-i Nüzûllerin Tahlili”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2016), 75-99.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (Beirut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Tefsirü'l-Kur'an”, 93 (No. 4950).

¹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002), 5/142.

¹¹ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 24/249.

¹² Hüseyin el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, nşr. Abdürrezzâk Mehdî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 8/450.

Bunun üzerine mezkûr âyetler nâzil olmuştur.¹³ Aynı rivâyet “Resûl-i Ekrem kendisine bir müddet vahiy gelmeyince, üzüntüsünü Hz. Hatice’ye anlatmış ve şiddetli bir sarsıntı yaşamıştır. Hz. Hatice de ‘Belki de Rabbin seni terk edip, darıldı.’ veya ‘Ben Rabbinin seni terk ettiğini görüyorum...’ demiştir.” şeklinde kaynaklarda yer almıştır.¹⁴ Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber üzüntüsünü Hz. Hatice’ye aktarmış, bunun üzerine Hz. Hatice “Asla! Seni hak üzere gönderene yemin ederim ki; bu yücelikle seni gönderen, muhakkak ki bunu sana tamamlayacaktır.” demiştir.¹⁵ Vahyin kaç gün kesintiye uğradığı konusunda da on, on beş, kırk gün gibi çeşitli görüşler dile getirilmiştir.¹⁶

Sûrenin nüzûl sebebi ile ilgili birçok rivayetin olması, sûrenin gerçek nüzûl sebebinin ne olduğunun anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Zira zikredilen rivayetlerle ilgili gerek müfessirlerin gerekse muhaddis ve usulcülerin çeşitli değerlendirmeleri mevcuttur. Nitekim âlimler, bahsi geçen bazı rivayetlerin zayıf olduğunu, kimi rivayetlerin ise mana ile aktarıldığını belirtmiştir. Hz. Hatice’nin Hz. Peygamber hakkında Rabbinin onu bırakıp darıldığını ifade etmesinin mümkün olmadığı, bu sebeple de zikredilen rivayetin mürsel olduğu dile getirilmiştir.¹⁷ Ayrıca Hz. Hatice’nin hayatına bakıldığında onun sürekli Hz. Peygamber’i desteklediği, yalnız bırakmadığı, onu nefis anlamda sürekli kuvvetlendirecek, ona güven verecek bir tutum sergilediği dile getirilmiştir. Dolayısıyla da zikri geçen rivayetteki ismin Hz. Hatice’nin olmamasının muhtemel olduğu belirtilmiştir. Şayet o sözü söylemişse de yaşadığı üzüntü ve acımanın bir tezahürü olarak bunu değerlendirmek gerektiği belirtilmiştir.¹⁸ Aksi takdirde Hz. Hatice’nin o tavrı sergilemesinin düşünülmemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁹ Ayrıca Râzî’nin (öl. 606/1210) aktardığına göre Hz. Peygamber’e dayandırılan “Rabbim beni terk edip, darıldı.” rivayeti bazı usulcüler, tarafından eleştirilmiştir. Buna göre nübüvvet makamında olan birinin, kendisine vahyin ne zaman ve hangi maslahata binaen ineceğini bileceğini, dolayısıyla Allah’ın kendisini terk ettiğini, kendisine darıldığını düşünmesinin

¹³ Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîrül-basît* (Riyâd: Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009), 24/103; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrül-menşûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, ts.), 8/541.

¹⁴ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîrül-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Arabistan: Mektebetü Nizâr, 1419/1998), 7/2414; Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur’âni’l-‘azîm*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998), 8/411.

¹⁵ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420/1999), 31/192.

¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 20/92; Vâhidî, *et-Tefsîrül-basît*, 24/103.

¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur’âni’l-‘azîm*, 8/411.

¹⁸ İbn Hacer Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1959), 8/712; İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur’âni’l-‘azîm*, 8/411.

¹⁹ Muhammed İzzet ed-Derveze, *et-Tefsîrül-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1383/1963), 1/552.

bir peygamber için düşünülemez ifade edilmiştir.²⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in evinde ölü köpeğin olması sebebiyle vahyin bir müddet gecikmesini konu edinen rivayetinin de sahih olmadığı gerekçesiyle Duhâ sûresinin nüzûl sebebi olarak kabul edilemeyeceği söylenmiştir. Konuyla ilgili İbn Hacer (öl. 852/1449), bu kıssanın meşhur olduğunu belirtmektedir. Ancak bu kıssanın, âyetin nüzûl sebebi olarak kabul edilmesinin, sahih hadisin mevcudiyetinden dolayı şaz ve merdud olduğunu söylemektedir.²¹ Yahudilerin sorularının sûrenin nüzûl sebebi olması da eleştirilmiştir. Derveze'nin (öl. 1984) belirttiği üzere Yahudilerin Hz. Peygamber'i sıkıştırmaya dönük bu soruları Medine döneminde gerçekleşmiştir. Bu sebeple de mezkûr rivayetin, âyetin nüzûl sebebi olması mümkün değildir.²² Konuyla ilgili de İbn Hacer'in önemli tespitleri mevcuttur. Ona göre, soruların, âyetin nüzûl sebebi olması uzak ihtimaldir. Buna rağmen bazı rivayetlerin iki ayrı olayın zamanının birbirine yakın olmasını düşünerek hem soruların cevabını hem de Duhâ sûresini tek bir olay örgüsü şeklinde aktarmasının ihtimal dahilinde olduğunu belirtmektedir. Tüm bunlara rağmen o, Sahîhayn'da zikredilmeyen nüzûl sebeplerini sabit görmemektedir. Ayrıca İbn Hacer bazılarının vahyin gecikmesini, çok uzun bir süre olarak görmesini de eleştirmektedir. Ona göre vahyin başlangıcındaki kesinti ile bu kesinti birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü bu gecikmenin, vahyin ilk dönemlerinde görülen bir müddet vahyin kesintiye uğramasından farklı olduğu anlaşılmaktadır.²³ Bu durumda bazı âlimlerin de ifade ettiği üzere Duhâ sûresinde belirtilen gecikme süresi, rivayetin de delâletiyle iki veya üç gün kadar kısa sürmüştür.²⁴

Sonuç olarak sûrenin gerçek nüzûl sebebinin, Buhârî'nin aktardığı rivayet olduğu anlaşılmaktadır. Ancak nüzûl sebebiyle ilgili diğer rivayetlere de bakıldığında, vahyin bir müddet gecikmesinden dolayı müşriklerin bunu gündemde tutmuş olmaları ve bunun üzerinden Hz. Peygamber'i ve müminleri üzmeye çalışmış olmaları uzak ihtimal değildir.²⁵ Ayrıca vahyin bir müddet gecikmesinin Hz. Peygamber'i üzdüğü ve bu üzüntüsünü -yukarıda zikri geçen rivayet şeklinde olmasa da- değişik şekillerde dile getirmesi de muhtemeldir. Bu sebeple de "Rabbin seni terk etmedi ve darılmadı da." âyeti, sadece müşriklere bir cevapla sınırlı mahiyet arz etmemektedir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'i de teskin etmektedir. Nitekim hitabın doğrudan Hz. Peygamber'e yönelik olması bu açıdan anlamlıdır.

²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/192.

²¹ İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 8/710.

²² Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 1/551.

²³ İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 8/710.

²⁴ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 1/552.

²⁵ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 1/552.

1.2. Hz. Peygamber'e Yönelik Hitaplar ve Yansımaları

1.2.1. Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i Yalnız Bırakmadığı Gerçeğine Atıf Yapılması

Duhâ sûresi kasmle başlamaktadır. Kur'an kasm ifadelerini, genellikle önemli bir konuya giriş yapmak üzere kullanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında âyetin, Mekke'de konuşulan ve Hz. Peygamber'in üzülmüne yol açan bir hadisenin reddi mahiyetinde, “وَالضُّحَىٰ/ *Yemin olsun, kuşluk vaktine*”; “وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ/ *Kararıp sakinleştiğinde geceye ki...*”²⁶ şeklinde başlaması anlamlıdır. Âyetlerin özellikle kuşluk vaktine ve geceye yemin etmesi birçok derinliği barındırmaktadır. Seyyid Kutub'un da (öl. 1385/1966) ifade ettiği üzere Allah gece ve gündüz vakitlerine yemin ederek, kâinatın görüntüleri ile nefsin derinlikleri arasında bir irtibatın kurulmasını istemektedir. Böylelikle beşer kalbi, aktif ve canlı mevcudatla bir yakınlık ve ünsiyet kurmaktadır.²⁷ Ayrıca âyetin kasm ifadeleriyle başlaması, Hz. Peygamber'in yalnız bırakılmadığı gerçeğine işaret etmektedir. Zira gündüz vaktinde yaşamın hareketliliği ve devamlılığı mevcuttur. Gece ise dinlenme ve sükûnet vaktidir. Bu yönüyle her iki vakit birbirini tamamlamaktadır. Gecenin dinginliği ve sükûnetinin gelişi, gündüzün gelmeyeceği anlamını ifade etmemektedir. Bilakis her gecenin ardından başka bir gündüz gelmektedir. Böylelikle yaşamın hareketliliği devam etmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'e de vahyin gecikmesi tam anlamıyla kesilmesi demek değildir. Bilakis gündüzün yorgunluğunun gece vaktindeki dinlenme haline evrilmesi gibi vahiy de ona bir dinlenme süreci yaşatmaktadır. Ardından vahiy peyderpey devam etmektedir.²⁸ Dolayısıyla Duhâ sûresi, Hz. Peygamber'in ruhî, iktisadî, insanî yönlerine kapsamlı temas eden ve onun geçmişine dönük yaşamış olduğu bazı hallerini ona hatırlatan ve geleceğe dönük mesajlar içeren bir sûredir.²⁹

Kasem cümlesinden hemen sonra, “مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ/ *Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı.*” âyetinin zikredilmesi müşriklerin iddialarının doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Bu cümlenin ifade tarzına bakıldığında Allah Teâlâ'nın tam anlamıyla Hz. Peygamber'e yönelik bir desteği dikkat çekmektedir. Zira ودع (vedde'a) fiili, sevginin olduğu kısa süreli ayrılıkları ifade ederken قلى (kalâ) fiili ise nefretin olduğu uzaklaşmalar anlamına gelmektedir.³⁰ Böylelikle Allah Teâlâ'nın hiçbir şekilde Hz. Peygamber'i yalnız bırakmadığı vurgulanmaktadır.³¹ Ayrıca âyette, Allah ifadesi yerine Rab ifadesinin tercih

²⁶ ed-Duhâ 93/1-2.

²⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1972), 6/3926.

²⁸ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsiru eş-Şa'râvî* (Kahire: Metabiu Ahbari'l-Yevm, 1997), 15/9144.

²⁹ Derveze, *et-Tefsîrül-hadîs*, 1/554; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1424/2003), 11/6567.

³⁰ Âişe bint Abdirrahmân, *el-İcâzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilü (Nâfi') İbni'l-Ezrak* (Kahire: Darü'l-Maarif, 1419/1998), 269.

³¹ Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür*, 1/563.

edilmesi, Hz. Peygamber'e güven vermekte ve yalnız olmadığı duygusunu kazandırmaktadır. Zira Allah ifadesi tüm insanlar için kullanılırken burada özellikle Rab ifadesinin kullanılması Hz. Peygamber'e dönük desteğin ve güvenin bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir.³²

Âlimler ilgili âyetin devamındaki “*وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَىٰ*”/Elbette işin sonu senin için öncesinden daha hayırlı olacaktır.”³³ müjdesini de bu perspektifle irdemişlerdir. Bir müddet vahyin geciktirilmesiyle, Hz. Peygamber'in risâletinin sonlandırılmadığını, bilakis daha büyük bir coşku ve şevkle vahyi kucaklamasının ve beklemesinin murat edildiğini ifade etmişlerdir. Zira Hz. Peygamber sürekli çeşitli zorluklarla karşılaşyordu. Vahyin gecikmesi, onun vahye olan özlemine arttırmış ve vahyin tekrar nüzülüyle beraber zorluklara tahammül etmesini kolaylaştırmıştır. Başka bir ifadeyle Hz. Peygamber'in, vahye duyduğu özlem onun çektiği ızdırapları umursamamasına yol açıyordu. Dolayısıyla da mezkûr âyet, Hz. Peygamber'in bundan sonra mutlu olacağı durumlarla karşılaşacağını belirtmektedir.³⁴

Nüzûl ortamı bağlamında zikri geçen Duhâ sûresi 4. âyetinin, Hz. Peygamber'i umum anlamda müjdelediğini söylemek mümkündür. Zira Duhâ sûresi, sadece müşriklerin, Allah'ın onu terk edip darıldığına dönük iddialarına bir cevap mahiyetinde değil, genel anlamda karşılaştığı ve karşılaşacağı tüm zorluklara karşı Hz. Peygamber'i geleceğe de hazırlamaktadır. Ayrıca mezkûr âyetin, Hz. Peygamber'in câhiliye müşriklerinin kötülük ve eziyetlerinden, Allah'ın inâyeti ve fazlıyla kurtulacağına ve risâletin yeni muhataplarla güçleneceğine de işaret ettiğini söylemek mümkündür. Bu duruma Akabe biatları, Hz. Peygamber'in hicreti ve davetinin sonraki aşamalarında karşılaştığı Allah'ın çeşitli yardımları örnek teşkil etmektedir.

Dolayısıyla Duhâ sûresinin 4. âyetinin, Hz. Peygamber'i geleceğe hazırlayan ve onu ilâhî irade ile teskin eden mesajlar barındırdığı görülmektedir. Nitekim âyetin devamındaki “*وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ*”/Rabbin sana mutlaka lütuflarda bulunacak, sen de memnun olacaksın.” âyeti,³⁵ Hz. Peygamber'in hoşnut olacağı şeylerle karşılaşacağını açıkça belirtmektedir. Hz. Peygamber'e dönük ithamları bertaraf etmekle kalmamakta, onu geleceğe dönük hoşnut olacağı nimetlerle de müjdelemektedir. Bu bağlamda Duhâ sûresinin 5. âyeti, belli bir nimeti ön plana çıkarmadığından dolayı umum tüm nimetleri âyetin bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda bazı müfessirlerin bahsi

³² Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed el-Emîn eş-Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân fi izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 9/173.

³³ ed-Duhâ 93/4.

³⁴ Şa'râvî, *Tefsiru eş-Şa'râvî*, 5/2624; 5/2827.

³⁵ ed-Duhâ 93/5.

geçen âyeti³⁶ âhirette Hz. Peygamber'in kendisine bahşedilecek "makâm-ı mahmûd", "şefaât", "inciden köşkler" gibi spesifik nimetler sebebiyle rıza göstermesi/hoşnut olması şeklinde yorumlaması³⁷ mezkûr âyeti belli bir anlamla sınırlamadıkça sahih yorumlar olarak değerlendirmek mümkündür. Zira tüm bu manalar âyetin bağlamına dahildir. Ancak âyetlerin bağlamı dikkate alındığında, âhirete atıfta bulunmaktan ziyade Hz. Peygamber'in destekleneceği, teskin edileceği ve sonraki davet çalışmalarının önünün açılacağı, İslâmî davetin farklı boyutlarla ilerleyeceği mesajı ön plana çıkmaktadır.³⁸ Zira âyetler daha çok dünya hayatını konu edinmektedir. Dünyada karşılaşılabilecek zorluklara dair âyetler kendisine bir güvence vermektedir. Hz. Peygamber'in âhret yurdunda karşılaşılabilecek nimetleri konu edinen birçok âyet zaten mevcuttur. Dolayısıyla âyetin ifade etmek istediği anlamın zihinlerde netleşmesi son derece önemlidir. Nitekim bazı müfessirlerin âyeti tamamen bağlamından kopararak Hz. Peygamber'in cennette kendisine bahşedilecek nimetlerin ayrıntılarında boğulmalarından³⁹, yahut Hz. Peygamber'in rıza göstereceği şeyleri somutlaştırma çabalarından hareketle Hz. Peygamber'in ümmetine duyduğu şefkat ve merhameti ön plana çıkarmaları eleştiriye açıktır. Öyle ki bazı müfessirler mezkûr âyetin tefsirinde "Muhammed, ümmetinden bir kişinin bile cehenneme girmesine razı olmaz." hadisine atıfta bulunmuşlardır.⁴⁰ Bazı müfessirler de İbn Abbas'a nispet ettikleri "Onun rızası, ümmetinin tamamının cennete girmesidir."⁴¹ sözünü, bu bağlamda zikretmişlerdir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in, İbrahim peygamberin, "Bundan böyle kim bana uyarırsa o bendendir."⁴² sözünü dile getirdiği, Hz. İsmâ'il'in "Şayet onlara azap edersen, şüphesiz onlar senin kullarıdır."⁴³ duasını okuduğu ve ardından da ellerini yukarı kaldırıp "Allah'ım! Ümmetim, ümmetim!" şeklinde dua edip ağladığı bunun üzerine de Allah'ın Cebrail'e "Git, Muhammed'e deki: 'Biz seni razı edeceğiz, seni üzmeyeceğiz.'" dediğine dair rivayeti de⁴⁴ bu görüşlerine dayanak olarak zikretmektedirler. Buna benzer tefsir literatüründe başka nakiller de mevcuttur. Onlara

³⁶ ed-Duhâ 93/5.

³⁷ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 24/487; Ebû Hafs Necmüddîn en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, nşr. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, ts.), 3/653; Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 11/6569.

³⁸ Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 1/550; Âişe bint Muhammed Ali Abdirrahmân, *et-Tefsîrü'l-beyân li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 1/39.

³⁹ Bu konuda ayrıntılı rivayetler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/487;

⁴⁰ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 8/542; Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), 5/560.

⁴¹ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/560.

⁴² İbrahim 14/36.

⁴³ el-Mâide 5/118.

⁴⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/560.

göre bu rivayetler, Hz. Peygamber'in şefkat ve merhametine delâlet etmektedir.⁴⁵ Ancak bu görüş eleştirilmiştir. Örneğin İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350), bazılarının Hz. Peygamber'in kimsenin cehenneme girmesine razı olmayacağı düşüncesini savunmalarını, şeytanın gururu ve oyunu olarak değerlendirmektedir. Zira Hz. Peygamber'in iradesi ve isteğinin Allah'ın iradesi ve isteği çerçevesinde şekillendiğini bu sebeple de hak eden kafirlerin ve asilerin cehenneme gireceklerini belirtmektedir. Şefaatin de Allah'ın izni ve inayetiyle Allah'ın dilediği kişiler için gerçekleşeceğini ifade etmektedir.⁴⁶ İbn Kayyim, mezkûr âyetin umum anlamının Hz. Peygamber'in varacağı her halin öncekinden daha hayırlı olduğuna delâlet ettiğini belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında âhiret yurdunun onun için öncekinden daha hayırlı olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde Allah'ın ona göz aydınlığı kılacağı, tatmin olacağı ve göğsünün genişleyeceği vaadini de bu kapsamda değerlendirmektedir. Bu da Allah'ın ona nâzil edeceği Kur'an, hidâyet, zafer, kendisine tâbi olanların çoğalması, zikrinin ve şanınin yüceltilmesi ve ölümünden sonra cennete kavuşması gibi nimetleri kapsamaktadır.⁴⁷

Sonuç olarak İbn Kayyim'in âyeti sadece âhiret bağlamında tefsir etmekten kaçındığı görülmektedir. Esasen bu hitap tarzına benzer âyetlerin ilk etapta âhiret şeklinde yorumlanması anlamlı olsa da âyetin muradı açısından dar bir çerçeveye sunmaktadır. Zira âyet sadece âhiret bağlamında tefsir edildiğinde Hz. Peygamber'in dünyada Allah'ın lütuflarına mazhar olduğu şeylerin arka planda kalmasına yol açacaktır. Oysaki Kur'an sadece âhirette değil, dünya hayatında da Hz. Peygamber'in Allah'ın lütuflarına mazhar olacağını ortaya koymaktadır.⁴⁸

1.2.2. Hz. Peygamber'in Geçmişine Vurgu Yapma Üzerinden Bazı Nimetlerin Zikredilmesi

Kur'an, Dûhâ sûresinde Hz. Peygamber'i müşriklerin iftira ve töhmetlerinden beri kılıp onu bekleyen büyük hoşnutluğa geçiş yaptıktan sonra sûrenin devamındaki "ألم يجدك يتيماً فأوى / *O seni yetim bulup barındırmadı mı?*"; "ووجدك ضالاً فهدى / *Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi?*"; "ووجدك عائلاً فأغنى / *Ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi?*" âyetleriyle Hz. Peygamber'in geçmişte yaşamış olduğu bazı sahne ve lütuflara atıfta bulunmaktadır. Nitekim ilgili âyetlerin önceki âyetlerle ilişkisi açıktır. Bu lütufların zikriyle Kur'an, Allah'ın geçmişte Resûl-i Ekrem'i kollarıp ona sahip çıktığı gibi onu yalnız bırakmayacağı ve terk etmeyeceğini ortaya koymaktadır.⁴⁹ Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın yetim olan Hz.

⁴⁵ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/561; Şihâbüddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'îl-meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 15/380.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fi aksâmi'l-Kur'ân*, Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 74.

⁴⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fi aksâmi'l-Kur'ân*, 74.

⁴⁸ Örnek âyetler için bk. el-Mâide 5/67; el-Ahzâb 33/46; el-Fetih 48/1; es-Saff 61/6.

⁴⁹ Âişe bint Abdîrahmân, *et-Tefsîrü'l-beyânî* 1/42.

Peygamber'e sahip çıkıp onu yalnız bırakmamışken, ona vahiy gönderdikten sonra onu yalnız bırakıp terk etmesinin mümkün olmadığı mesajını vermektedir.⁵⁰ Bu şekilde Kur'an geçmiş üzerinden geleceğe dönük mesajlar vermektedir.⁵¹

Âyetlerde Hz. Peygamber'e yönelik üç destek dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, Allah'ın onu yetimken kollamasıdır. Resûl-i Ekrem dünyaya gözlerini açmadan önce babası vefat etmiş ve daha doğmadan yetim kalmıştır. Annesi de o daha küçük yaşlarda iken vefat etmiştir. Mezkûr âyetin buna atıfta bulunduğu söylenmiştir. Böylelikle Allah Teâlâ'nın lütfuyla başta dedesi Abdülmuttalib'in (öl. 577/1182) sonrasında ise amcası Ebû Tâlib'in (öl. 620/1223) himayesinde yalnızlık ve sahipsizlik acısı çekmesinin önüne geçilmiştir.⁵² İbn Abbas'a nispet edilen bir görüşe göre ise âyetten kasıt, "Seni Ebû Tâlib'in yanında yetim olarak bulup, Hatice'nin yanında barındırdı." şeklindedir.⁵³ Bazı âlimlere göre ise âyetteki yetim ifadesi, "eşsiz ve benzersiz" anlamına gelmektedir. Araçların "درّة /benzersiz inci" kullanımını buna örnek göstermektedirler. Bu görüşlerine göre anlam, Allah'ın onun terbiyesini üstlenmesini ve kimseye onu muhtaç bırakmamasını içermektedir.⁵⁴

Kanaatimizce âyeti zikri geçen anlamlardan biriyle sınırlandırmamak umum anlamın ön plana çıkması açısından daha doğrudur. Çünkü tüm görüşlerin birbirini tamamladığını söylemek mümkündür. Ayrıca âyet, Hz. Peygamber'in küçük yaşlardan itibaren ilâhî irade tarafından maddî ve manevî tüm kirlerden temizlendiğini ortaya koymaktadır.⁵⁵ Yani Kur'an, Hz. Peygamber'in şirkten ve câhiliyenin içinde bulunduğu maddî ve mânevî kirlerden muhafaza edildiğine işaret etmektedir. Bir kişinin yetim olarak hayatına devam etmesi çok zor bir durumken bu hali, câhiliyenin hüküm sürdüğü bir ortamda yaşamak daha zordur. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i yetimken himaye etmesi; Hz. Peygamber'in dedesi ve amcası aracılığıyla çeşitli tehlikelerden korunmasını içerdiği gibi onun şirk düşüncesinin her türlü etkisinden de mânevî açıdan muhafaza edilmesini kapsamaktadır. Nitekim siyer âlimleri Hz. Peygamber'in küçük yaşlarda ilâhî irade tarafından muhafaza edildiğini gösteren bazı olaylar aktarmaktadır.

⁵⁰ Âişe bint Abdurrahmân, *et-Tefsîrû'l-beyânî* 1/42.

⁵¹ Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* thk. Muhammed. Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418/1997), 5/319.

⁵² Bu konuda bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/732.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsmâ el-Mürri el-Kurtubî İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Ebu Abdullah Hüseyin bin Ukkâşe-Muhammed bin Mustafa el-Kenz. (Kahire: el-Fârûku'l-Hadise, 2002), 5/142.

⁵⁴ Alî b. Muhammed Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 6/293. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1986), 4/768.

⁵⁵ Ömer Süleyman el-Eşkar, *er-Rusûl ve'r-Risalat* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1989), 70.

Örneğin onun küçükken göğsünün yarılıp kalbinin yıkanması⁵⁶, Hz. Peygamber'in küçük yaşlardan itibaren câhiliye âdetlerine eşlik etmekten muhafaza edilmesi gibi olayları Allah'ın Hz. Peygamber'i koruması bağlamında okumak mümkündür.⁵⁷ Ayrıca bu âyet, Allah Teâlâ'nın yetim birini risâletle müşerref kılıp onu tüm insanlardan üstün kılmasına da işaret etmiş olabilir.⁵⁸

Duhâ sûresinin *وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ* âyetinde⁵⁹ belirtildiği üzere Allah'ın Hz. Peygamber'e dönük lütuflarından bir diğeri kendisini dalâletten hidâyete yönlendirmesidir. Bu âyetteki dalâlet ve hidâyetin zâhirî anlamının mı esas alındığı yoksa başka mânaların mı kastedildiği hususunda tefsir kitaplarında birçok detaya ve ayrıntıya ulaşmak mümkündür. Bazı müfessirler “dalâlet” kelimesini, Hz. Peygamber'in değil, içinde yaşadığı kavmin dalâleti şeklinde tefsir etmiştir. Yani anlam, “Seni dalâlet üzere olan bir kavimde bulup hidâyete erdirmeyi mi?” şeklindedir.⁶⁰ Âyeti bu şekilde tefsir edenler, dalâlet ifadesini tevil etme gereği bile duymamışlardır. Bazılarına göre ise Hz. Peygamber, risâlet öncesi küfür üzereydi. Vahiyle, Allah ona hidâyet etmiştir.⁶¹ Bu görüş sahipleri de dalâlet ifadesini tevil etme gereği duymamışlardır. Ayrıca bu görüş sahiplerinin dalâlet ifadesinin tefsirinde, Hz. Peygamber'in, yaşadığı ortamı da referans aldıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Hz. Peygamber'in câhiliye müşrikleriyle beraber yaşaması, ayrıca fetret döneminin mevcudiyeti gibi olguların Hz. Peygamber'in akidesinin küfür üzere olduğu zannını ortaya çıkardığı görülmektedir. Nitekim Süddî'nin Hz. Peygamber ile ilgili “O, kırk yıl boyunca kavminin dini üzereydi.”⁶² ifadesi bu tespiti destekler mahiyettedir. Süddî'nin kırk yıllık bir süreyi belirtmesi, Hz. Peygamber'in risâlet öncesi haline atıfta bulunmak içindir. Hz. Peygamber'e kırk yaşında iken vahiy nâzil olduğundan, risâlet öncesi halinin küfür üzere olduğunun değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda vahiy, Hz. Peygamber'i sadece teşrif etmekle kalmamış onu hidâyete de erdirmiştir. Bu görüşün sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında isabetli olmadığı açıktır. Çünkü Hz. Peygamber, câhiliye müşrikleriyle beraber yaşamış olsa da onun müşrikler gibi putlara tazimde bulunduğu, şefaata dilendiği yahut putların önünde kura çektiğine dair bir

⁵⁶ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “İmân”, 74.

⁵⁷ Takıyyüddîn Muhammed el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'i (enbâ'i) ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nümeysî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 3/33.

⁵⁸ Bu konuda bkAlâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, nşr. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 4/438.

⁵⁹ ed-Duhâ 93/7.

⁶⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî- M. Ali en-Neccâr (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 3/274.

⁶¹ Bu konuda bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/197; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basîf*, 24/111.

⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/197.

malumat zikredilmemiştir. Ayrıca onun kabilecilik taassubunu savunmak, zulmetmek, kızlarını diri diri gömmek gibi câhiliye kültürünün en belirgin küfür özelliklerini ve davranışlarını taşıdığına dair de bir veri elimizde yoktur. Bu durumda Hz. Peygamber'in küfür üzere olduğuna dair tespitlerin çok genellemeci olduğunu söylemek mümkündür.

Duhâ sûresinin 7. âyeti, Hz. Peygamber'in geçmişine atıfta bulunmaktadır. Bu durumda yöntem açısından âyetin onun hayatını merkeze koyarak anlaşılması en doğru olanıdır. Kaldı ki yukarıda da zikredildiği üzere Duhâ sûresi Hz. Peygamber'in Allah tarafından yalnız bırakılmadığını merkeze alan mesajlar ekseninde şekillenmektedir. Dolayısıyla mezkûr âyetin, Hz. Peygamber'in küfrüne atıfta bulunması anlamlı değildir. Ayrıca sûrenin mesajlarını bir bütün olarak düşündüğümüzde, sûrenin Hz. Peygamber'in küfrüne dair bir tartışmayı ön plana çıkarmadığı, bilakis Hz. Peygamber'in geçmişte olduğu gibi gelecekte de her açıdan destekleneceği mesajının verildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dalâlet ifadesinin hem sûrenin bağlamından kopuk bir şekilde irdelenmesi hem de âyetin Hz. Peygamber'i câhiliye müşriklerinin hayatlarına benzer bir hayat yaşadığı zannına kapılarak yorumlanması eksik değerlendirmelere yol açacaktır.

Hz. Peygamber'in dalâlet üzerine olduğunu iddia edenler çeşitli âyetleri⁶³ delil göstermişlerdir. Buna göre birçok âyet, Hz. Peygamber'den küfür sadır olabileceğine delâlet ettiği için dolayı mezkûr âyeti küfür üzerine hamletmek gerekmektedir.⁶⁴ Ancak bazı âlimler tarafından âyetlerin hiçbirinin Hz. Peygamber'in küfrüne delâlet etmediği belirtilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber'in risâlet öncesi dalâlet üzerine olduğuna delil olarak öne sürülen “*Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun.*”⁶⁵ âyetini âlimler tevil etmişlerdir. Âlimlere göre Hz. Peygamber'in kitap ve imandan haberdar olmaması, onun risâlet öncesi küfür üzere olduğuna delâlet etmemektedir. Bilakis âyet, Hz. Peygamber'in, vahiy öncesi Kur'an'ın ve imanın kurallarını ve ayrıntılarını bilmemesine işaret etmektedir. İmandan kasıt ikrar anlamındaki iman değildir. Zira sadece Hz. Peygamber değil, Hz. Peygamber'in atalarının da imandan haberdar oldukları belirtilmiştir. Örneğin Mekkeliler'in, Hz. İbrahim'den kalma hac ibadetini yapma, âhirete ve Allah'a inanma gibi özellikleri mevcuttu. Ancak Hz. Peygamber'i müşriklerden ayıran en belirgin noktalardan biri onun müşrikler gibi putlara secde etmemesiydi. Bununla beraber Hz. Peygamber, iman ve İslâm'ın detaylarını ve ibadetlerin ayrıntılarını bilmiyordu. Bunu ancak kendisine vahiy geldikten sonra öğrenmiştir.⁶⁶

⁶³ eş-Şûrâ 42/52; Yûsuf 12/3; ez-Zümer 39/65.

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/197.

⁶⁵ eş-Şûrâ 42/52.

⁶⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 178.

İslâm âlimlerinin çoğu, Hz. Peygamber'in hayatının hiçbir döneminde dalâlete düşmediği gerçeğine atıfta bulunmaktadır.⁶⁷ Ayrıca “مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ/ Bu arkadaşımız ne sapmış ne de eğri yola gitmiştir.”⁶⁸ âyetinde olduğu gibi benzer âyetlerin de Hz. Peygamber'in dalâlet üzere olamayacağını bildirdiğini belirtmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in dalâlet üzerine olmadığını ortaya koyan farklı âyetlerin⁷⁰ ve karinelerin dikkate alınması son derece önemlidir.⁷¹ Nitekim birçok âlim âyette yer alan “dalâlet” ifadesinin, kelimenin anlamlarından olan “hak yoldan sapmak” anlamının esas alınarak değerlendirilmesini desteklememektedir. Dalâlet ifadesinin başka anlamlarına yoğunlaşmışlardır. Zira Arap dilinde bu kelimenin farklı kullanımlardan hareketle “yok olmak”, “kaybolmak”, “yanılmak”, “unutmak”, “hak yoldan sapmak” gibi anlamları mevcuttur.⁷² Bu bağlamda âlimler mezkûr ifadenin anlam tespitiyle ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu değerlendirmelerin bir kısmı kelimenin lugavî anlamlarıyla örtüşürken kimi teviller ise lugavî manayla uyumlu değildir. Bazısı Hz. Peygamber'in küçük yaşlarda iken Mekke sokaklarında kaybolması bağlamında âyeti tefsir etmiştir. Bazı âlimler ise âyeti, dalâlet kelimesinin içerdiği anlamlardan biri olan “bir kişinin yolunu şaşırması” şeklinde tefsir etmiştir. Kimileri bu kelimeyi “sevgi” anlamında yorumlamıştır. Bazıları kelimeye “unutma” anlamını yüklemiştir. Bazıları da âyeti “Hz. Peygamber'in bilinmeyen biri iken, nübüvvetle tanınan ve meşhur olan bir isim halini alması” şeklinde yorumlamıştır. Kimileri de âyeti Hz. Peygamber'in “Kur'an'dan haberdar olmaması ve insanları İslâm'a nasıl davet edeceğini bilememesi” biçiminde tevill etmiştir.⁷³ Başka görüşler de dile getirilmiştir.⁷⁴

⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/197.

⁶⁸ en-Necm 53/2.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/197.

⁷⁰ Örnek âyetler için bk. er-Rûm 30/30; en-Necm 53/2.

⁷¹ Mehmet Yaşar, “Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri Yöntemine İbâziyye'nin Yaklaşımı: Hûd b. Muhakkem Örneği”, *Kendi Kaynaklarına Göre İbâzîlik: İsimler, Eserler, Problemler*, ed. Bilal Taşkın - Muhammet Emin Efe (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 20.

⁷² Bu konuda bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 1/147; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî *el-Furûku'l-Lugaviyye*. thk. Beytullâh Beyât (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1991), 392-393.

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fi'İlmi't-tefsîr*, nşr. Abdürrezzak Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1412/1992), 4/458; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 16/59.

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Recep Demir, “Duhâ Suresi 7 ve İnşirah Suresi 2. Ayetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber'in İnancı”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 14/3 (2014), 57-81.

Âlimlerin çoğu mezkûr âyeti Hz. Peygamber'in nübüvvetin öğretilerini, şeriatın hükümlerini ve ayrıntılarını bilememesi şeklinde tefsir etmiştir. Yûsuf sûresi 3. âyetin⁷⁵ ve Şûrâ sûresi 52. âyetin⁷⁶ de bu anlama delâlet ettiğini belirtmişlerdir.⁷⁷ Kanaatimizce de bu görüş, sûrenin bağlamıyla uyumludur. Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i İslâm'la, imanla, Kur'an'la müşerref kılması ve bunların nimet bağlamında zikredilmesi son derece tabiidir. Ayrıca bu görüş, Hz. Peygamber'in siretiyle de uyumludur. Hz. Peygamber'in hayatına bakıldığında onun iman düşüncesi üzerine olsa da bir arayış içerisinde olduğu, bu sebeple de kimi zaman Hira dağındaki mağaraya sığındığı anlaşılmaktadır.⁷⁸ Bu sebeple de Hz. Peygamber'in dalâlet üzerine olmasının en uygun tevili, onun gücü nispetinde hakikati yaşama çabası içerisinde olmasına rağmen kendisine önderlik yapacak, yol gösterecek birinin olmaması ve aynı zamanda insanlara kılavuzluk yapmasını sağlayacak dinin öğretilerini bilememesidir. Zira kendisi "Bu kitabın sana vahyolunacağını ummazdın; ama o, Rabbinden bir rahmet olarak geldi."⁷⁹ âyetinin bildirdiği üzere böyle bir beklenti içinde de değildi. Ancak Allah'ın lütfuyla bunlara sahip olmuştur.⁸⁰

Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e nimetlerinden bir diğeri de "وَوَجَدَكَ غَائِبًا فَأَعْنَىٰ" / *Ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi?*" Hz. Peygamber'i fakirken zenginleştirmesidir. İslâm âlimleri onun fakirken zengin kılınmasıyla ilgili de farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bazısı âyeti, dünya fakirliği ve âhiret zenginliği bağlamında yorumlamıştır. Onun âhiret yurdunda karşılaşacağı nimetlerin dünya nazarında bir anlam ifade etmediğini belirtmiştir. Bazı âlimler ise âyeti, "Ben sizden biri gibi değilim. Rabbim beni yedirip içirmektedir."⁸¹ hadisinde de belirtildiği üzere açlık gibi bazı zorluklara katlanabilme takatinin Hz. Peygamber'e bahşedilmesini, kendisinin zengin kılınması anlamında tefsir etmişlerdir. Bazıları da ilgili âyeti Hz. Peygamber'in, Hz. Hatice ile evlenip onun malıyla zengin kılınması şeklinde yorumlamıştır.⁸²

⁷⁵ "Biz bu Kur'an'ı sana vahyemekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen daha önce bunları bilmiyordun."

⁷⁶ "Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun; ama şimdi onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya erdirdiğimiz bir ışık kıldık."

⁷⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Ebî Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 29/490; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/268.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Kitâbü's-Siyer ve'l-megâzi*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1978), 121.

⁷⁹ el-Kasas 28/86.

⁸⁰ Derveze, *et-Tefsîrül-hadîs*, 1/556.

⁸¹ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Süneni't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: İshâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Savm", 61 (No. 778).

⁸² Bu konudaki görüşlerle ilgili bk. Ebû Mansûr Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 10/562.

Konuyla ilgili farklı görüşler zikredilmişse de bu âyetin de diğer âyetlerle beraber irdelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bahsedilen âyetin Hz. Peygamber'in maddî ve mânevî açıdan “*Ey rabbim! Bana lütfececeğin her türlü hayra muhtacım!*”⁸³ âyetinde de olduğu gibi Allah'ın ona yol göstericiliğine ve desteğine olan muhtaçlığına delâlet etmesi muhtemeldir. Burada spesifik bir konuyu ön plana çıkarmak mümkün değildir. Âyet, maddî ve mânevî anlamda Hz. Peygamber'in lütuflara mazhar kılındığına işaret etmektedir. Onun küçük yaşlarda Mekke'nin ileri gelenlerinden Abdülmuttalip ve Ebû Talîb'in himayesinde olması, sonrasında Hz. Hatice ile evliliği ardından ticaretle maddî bir refaha kavuşması onu başkalarına muhtaç olmaktan kurtarmıştır. Mânevî anlamda onun zengin kılınması ise, dünya malına tamah etmemesi, dünyanın arzu ve şehvetlerine boyun eğmemesi, hak ve hakikatin öğretilerini kendisine amaç edinmesi şeklinde yorumlanabilir.⁸⁴

1.2.3. Hz. Peygamber'in Bazı Amellerle Şükre Davet Edilmesi

Zikri geçen âyetlerde Allah Teâlâ'nın lütfuyla Hz. Peygamber'in yetimken himaye edildiği, şaşırmış haldeyken hidâyete erdirildiği ve fakirken zengin kılındığı belirtildi. Âyetlerin devamında ise Hz. Peygamber'den bu lütufların bir karşılığı olarak benzer amellerle Allah'a karşı şükürünü yerine getirmesi talep edilmektedir. “*فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ* / *O halde sakın yetimi ezme!*”; “*وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ* / *El açıp isteyeniyi de sakın boş çevirme!*”⁸⁵ âyetlerinde Allah Teâlâ, yetimin hor görülmemesini ve el açanın da ihtiyacının giderilmesini emretmektedir. İslâm âlimlerinin çoğu Duhâ sûresinin 9. âyetinde yer alan “*Yetimi ezme!*” ifadesini, yetimlere sahip çıkılması ve dayanışma hali içerisinde olunması şeklinde tefsir etmiştir. Devamındaki âyeti ise gerek dünyalık bir beklenti içerisinde olan gerekse ilim gibi mânevî bir isteği olan insanların taleplerinin yerine getirilmesi şeklinde yorumlamışlardır.⁸⁶

Mezkûr iki âyet zayıf ve muhtaç insanlara karşı dayanışma göstermeyi ve onları desteklemeyi tavsiye etmektedir. Yukarıda zikri geçen her iki âyetin de nüzûl ortamıyla doğrudan bir ilişkisi mevcuttur. Şöyle ki; daha önce belirtildiği üzere Duhâ sûresi Hz. Peygamber'e vahyin ilk yıllarında nâzil olmuştur. Bu âyetlerle Hz. Peygamber'in İslâm dinine davetinde kendisine tâbi olan zayıf ve kimsesizlere sahip çıkması talep edilmektedir. Nitekim İbn İshâk (öl. 151/768) Duhâ sûresinin 9-10. âyetlerini, “Allah'ın zayıf olan kullarına karşı zorba, kibirli, zâlim, katı olma.” şeklinde tefsir etmiş,⁸⁷ Süfyân da (öl. 161/778) Duhâ sûresinin 10. âyetini, “Dininin emirlerini sormak için yanına geleni

⁸³ el-Kasas 28/24.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 10/562; Vâhidî, *et-Tefsîrül-basît*, 4/511.

⁸⁵ ed-Duhâ 93/9-10.

⁸⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/733.

⁸⁷ İbn İshâk, *Kitâbü's-Siyer ve'l-megâzî*, 135.

ezme.” biçiminde yorumlamıştır.⁸⁸ Âlimlerin bu yorumları, âyetlerin tefsirinde nüzûl ortamını da göz önünde bulundurdıklarına delâlet etmektedir. Esasen âyetlerin zâhir anlamı, yetime iyi davranmayı, fakiri korumayı emretmektedir. Ancak bununla beraber âyetler, İslâm davetine ışık tutmakta ve iman edenlere karşı Hz. Peygamber’in nasıl davranması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber’e ilk iman edenler zayıflardan oluşuyordu. Ayrıca Mekke müşriklerinin de ciddi bir baskısı mevcuttu. Mekke müşrikleri, Hz. Peygamber’e iman eden kişileri hor görüyor ve küçümsüyordu. Duhâ sûresinin zikri geçen âyetleri kesin bir şekilde yetimi korumayı, fakiri gözetmeyi emretmenin yanı sıra Hz. Peygamber’in müşriklerin küçümsemelerine ve zulümlerine boyun eğmemesine ve inanan müminleri yalnız bırakmaması gerektiğine de çağrı yapmaktadır. Böylelikle Hz. Peygamber’in geçmişinde yaşadığı zor sürecin Allah’ın nimetleriyle bertaraf edildiği gibi kendisine iman edenlerin de kurtuluşa ereceği mesajı verilmektedir. Ayrıca âyette yetime, maddî ve manevî anlamda ihtiyaç sahibine atıfta bulunulması sîret-nüzûl ilişkisi açısından anlamlıdır. Araplar yetimlerin mallarını alarak onlara zulmediyorlardı. Bu âyet aynı zamanda câhiliyenin bu konudaki uygulamalarının yanlışlığını da ortaya koymaktadır.⁸⁹ Ayrıca Hz. Peygamber’in sîretine bakıldığında Müslümanların davet süreçlerinde çok sıkıntılar yaşadıkları görülmektedir. Hz. Peygamber’in vefatına kadar birçok Müslümanın şehit olması, Müslümanların himaye etmesi gereken birçok yetimin ortada kalmasına sebep olmuştur. Ayrıca davetin bazı aşamalarında Müslümanlar maddî anlamda çetin sınavlar vermiştir. Muhacirler tüm mallarını Mekke’de bırakarak⁹⁰ fakir bir şekilde hicret etmek zorunda kalmıştır. Medine’de de maddî sıkıntılar devam etmiştir. Bu anlamda bu âyetlerin amelî boyutu, Hz. Peygamber ve sahâbîler için sürekli canlılığını koruyan ve her daim hissettikleri bir gerçeği yansıtıyordu. Nitekim rivayetler Hz. Peygamber’in ve sahâbîlerin yetimlere karşı son derece şefkatli bir tavır içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır.⁹¹

Hz. Peygamber’in hayatına bakıldığında Duhâ sûresinin, onun şahsiyetinin oluşumunda ve hayat felsefesini ikame etmesinde etkin bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in bu âyetlerin nüzûlü sonrası yaşadığı hadiselerdeki tutumları, onun bu öğretileri hayatına tamamen aktardığına delâlet etmektedir. Örneğin Şi’bu Ebî Tâlib’te ölüme terk edildiklerinde⁹² kendisiyle beraber bulunan müminlerle sabretmiş ve

⁸⁸ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 10/3444.

⁸⁹ Bu konuda bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l Beyân* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 10/458.

⁹⁰ el-Haşr 59/8.

⁹¹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 15/385.

⁹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *Megâzî*, thk. Marsden Cons (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 2/828.

herhangi bir şikâyetle bulunmamıştır. Hicret esnasında karşılaştığı zorluklara metanetle yaklaşmıştır. Suffe ehline tüm varlığıyla destek olmuştur.⁹³ Gazvelerde yaşadığı zorluklarda ciddi bir metanet göstermiştir. Bu sahneleri çoğaltmak mümkündür. Özetle Duhâ sûresi Hz. Peygamber'in davetçi kişiliğini oluşturmada etkin bir rol üstlenmiştir. Bu sebeple de Duhâ sûresinin “وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ” / *Rabbinin lütuflarını şükranla an.*⁹⁴ şeklinde bitmesi anlamlıdır. Zira bu sûre onun hem Mekke dönemindeki zorluklara dayanabilmesine destek olmuş hem de sonraki davet sürecinin yöntemine ışık tutmuştur.

2. İnşirâh Sûresinin Nüzûl Sebebi ve Hz. Peygamber'e Yönelik Hitapları

2.1. Nüzûl Sebebi

Yukarıda açıklandığı üzere Duhâ sûresinde çok fazla nüzûl rivayetine rastlanmaktadır. Ancak İnşirâh sûresinin nüzûl sebebiyle ilgili çok fazla rivayetten bahsetmek mümkün değildir. Mukâtil; müşriklerin, Allah'ın Hz. Peygamber'i yalnız bıraktığı ve onu terk ettiğine dair ifadelerinden yola çıkarak Duhâ ile İnşirâh sûrelerinin aynı anda nâzil olduğunu belirtmektedir. Bu yoruma göre vahyin gecikmesi neticesinde müşriklerin Hz. Peygamber'i üzmesi sonrası her iki sûre beraber nâzil olmuştur.⁹⁵ Birçok Selef âlimi de sûrelerin cümlelerinin birbirine benzerliğinden dolayı her iki sûreyi tek bir sûre addetmiştir. Rivayetlere göre Ömer b. Abdilazîz (öl. 101/720) ve Tâvûs (öl. 106/725) iki sûreyi tek rekâta araya besmele koymadan okur ve onların tek sûre olduğunu belirtirlerdi.⁹⁶ Süyûtî (öl. 911/1505) bazı âlimlerin bu düşüncelerini sûrenin başlangıcı olan “أَلَمْ نُنشُرْكَ” ifadesini, “أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى” cümlesine atfetmelerini gerekçe göstermektedir.⁹⁷ Ancak bu görüşe itiraz edilmiştir. Zira Duhâ sûresinde Hz. Peygamber'in müşriklerden dolayı eziyet çektiği bu sebeple de o şartların zorluk ve imtihan barındırdığı, İnşirâh sûresinde ise rahatlığın, genişliğin söz konusu olduğu dolayısıyla da iki âyetin atfının mümkün olmadığı söylenmiştir.⁹⁸ Ayrıca anlam olarak sûreler birbirine benzese de iki sûrenin de ayrı olduğu dile getirilmiştir.⁹⁹ Bu durumda bazı âlimlerin her iki sûreyi tek bir sûre olarak addetmelerinin iki sûrenin beraber nâzil olduğu düşüncesinde olduklarına delâlet etmesi muhtemeldir. Aynı zamanda bu âlimlerin her iki sûrenin konu bütünlüğüne atıfta bulunmuş olmaları da mümkündür. Bu ikinci görüş daha muhtemeldir. Zira her iki sûrenin beraber nâzil olduğunu destekleyen kati rivayetler

⁹³ Buhârî, “İsti'zân”, 14 (No. 6246).

⁹⁴ ed-Duhâ 93/11.

⁹⁵ Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür*, 556.

⁹⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-meşânî*, 15/385.

⁹⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ (Kahire: Dârü'l-Fazile, 2002), 161.

⁹⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 15/387.

⁹⁹ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsirü'l-Münir* (Şam: Daru'l-Fikr, 1991), 30/291.

mevcut değildir.¹⁰⁰ Ancak her ne kadar her iki sûre beraber nâzil olmamış olsa da bu durum, iki sûrenin mukayeseli okunmasına mâni değildir. Çünkü aşağıda da ele alınacağı üzere her iki sûrenin konu bütünlükleri ve birbirini tamamlayıcı mesajları çok belirgindir.

2.2. Hz. Peygamber'e Yönelik Hitaplar ve Yansımaları

2.2.1. Hz. Peygamber'in Göğsünün Genişletilmesi

İnşirâh sûresi içerik olarak birçok açıdan Duhâ sûresiyle benzemektedir. Zira her iki sûrenin tamamı Hz. Peygamber'e dönük hitaplar içermektedir.¹⁰¹ Duhâ sûresinde Allah Teâlâ'nın Resûl-i Ekrem'e yönelik bir dizi hitabından sonra kendisine lütfedilen nimetleri anması talep edilmişti. Bu sûre ise Hz. Peygamber'e “أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ/Senin kalbini açıp genişletmedik mi?” ifadesiyle başlamaktadır. Hz. Peygamber'in göğsünün genişletilmesi umum bir ifadedir. Bu lütfun Hz. Peygamber'e dönük etkileri olduğu gibi muhataplarına yönelik yansımaları da mevcuttur. Hz. Peygamber'in câhiliye döneminde karşılaştığı kötü muameleler, şaşkınlık durumu ve bunun sonucunda da çaresizce bir şey yapamama hali kısacası onu mağaraya sığınmaya iten çözümsüzlük sebepleri, Allah Teâlâ vahyin nüzûlüyle ortadan kaldırmış ve Hz. Peygamber'in yakındığı ve mutlu olmadığı her olumsuz manzaraya bir çözüm getirmiştir. Bunun yanı sıra vahyin ona yüklemiş olduğu ağır sorumlulukları Hz. Peygamber, Allah'ın desteğiyle yerine getirmiştir.¹⁰² Ayrıca Hz. Peygamber'in göğsünün genişletilmesi, Allah'ın Hz. Peygamber'den razı olduğunun bir göstergesi ve dinin zaferle tamamlanacağını bir müjdesidir.¹⁰³ Bunun yanı sıra belirtilen âyetin muhataplara yönelik tesiri de belirgindir. Zira bu âyet aynı zamanda Hz. Peygamber'in davet sürecinde karşılaştığı zorluklara karşı “Söyledikleri yüzünden canının sıkıldığını muhakkak ki biliyoruz.”¹⁰⁴ ifadesiyle dayanıklı olması istenmiş olabilir. Aynı zamanda âyetin Müslümanlara karşı da müsamahakâr olmasını, katı ve sert bir tutum içerisinde olmamasını talep etmiş olması mümkündür. Esasen “Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı?”¹⁰⁵; “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar.”¹⁰⁶ âyetlerinde de geçtiği üzere bu durum, İslâm'ın bütünselliğinin ve kapsayıcılığının da bir göstergesidir.¹⁰⁷ Hz. Peygamber'in müsamahakâr kişiliği, zorluklara katlanması, kolaylığı, güzelliği ön plana çıkararak kolaylaştırıcılığı, her türlü kötülüğü hoş görmemesi gibi özelliklere haiz olması onun

¹⁰⁰ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 1/555.

¹⁰¹ Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, 11/6577.

¹⁰² Şa'râvî, *Tefsîru eş-Şa'râvî*, 13/7802.

¹⁰³ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984), 30/408.

¹⁰⁴ el-Hicr 15/97.

¹⁰⁵ ez-Zümer 39/22.

¹⁰⁶ el-En'âm 6/125.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/429.

vahyin aktarıcısı olarak muhatapların da İslâm'ın güzelliğine şahit olmalarına olanak sunmuştur. Şayet Hz. Peygamber katı ve sert bir kişiliğe sahip olsaydı ve her konuda zorluğu ön plana çıkarsaydı bu durumda onun, câhiliyenin içerisinde bulunduğu kaotik tabloyu değiştirmesi ve insanlara iyi bir alternatif sunabilmesi mümkün olmayacaktı. Bu sebeple de İslâm câhiliyenin her konudaki tıkanıklığını İslâm'ın genişliği ve güzelliğiyle değiştirmiştir.

Âyetin Hz. Peygamber'in Allah'a güvenip dayanması gerektiği, düşmanlarının ona karşı muvaffak olamayacağı mesajını da içermesi mümkündür.¹⁰⁸ Ayrıca göğsün genişliği ifadesi, sadece geçmişle ilintili bir durum değildir. Kur'an'ın zikrettiği bu lütuf, Hz. Peygamber'in hayatında devamlılığı ifade etmektedir. Bu nimet, daha önce Hz. Mûsâ tarafından da "Mûsâ "Rabbim!" dedi, "Gönlüme ferahlık ver."¹⁰⁹ şeklinde Allah Teâlâ'dan talep edilmiştir.

2.2.2. Resûl-i Ekrem'e Ağır Gelen Sorumluluklar

Zikri geçen âyetin devamında "وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ / Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı?" ifadesiyle¹¹⁰ Hz. Peygamber'in ağır bir yükten kurtarıldığı beyan edilmektedir. Âyetteki "vizr" kelimesinin tefsirinde birbiriyle zıtlık gösteren yorumlar yapılmıştır. Mücâhid'in içerisinde bulunduğu bazı âlimler, "vizr" kelimesini günah anlamında tefsir etmişlerdir.¹¹¹ Bazıları da bu günahın ne zaman vuku bulduğuna işaret eden yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yorumlarda Hz. Peygamber'in günahının, "Câhiliye günahı" olduğu belirtilmiştir.¹¹² Buna göre Allah Hz. Peygamber'in günahlarını bağışlayarak onun yükünü hafifletmiştir. Taberî (öl. 310/923) her iki anlamı da içerecek şekilde, âyeti "Biz senin geçmiş günahlarını bağışladık ve geçmişte içinde bulunduğun câhiliye günlerinin ağırlığını senden kaldırdık." şeklinde yorumlamıştır.¹¹³ Bu bilgilerden hareketle "vizr" kelimesinin içerdiği anlamlardan birinin "günah" olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Arap dilcileri bu anlama vurgu yapmıştır.¹¹⁴ Bu kelimenin "İnsanın sırtında taşıdığı yük" anlamına geldiği de ifade edilmiştir. Bazı âlimlere göre "şu

¹⁰⁸ Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî* (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1946), 30/189.

¹⁰⁹ et-Tâhâ 20/25.

¹¹⁰ el-İnşirâh 94/2.

¹¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/737.

¹¹² Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/275.

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/493. Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî -İbrâhim es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 7/380.

¹¹⁴ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, 7/380.

kavmin (Mısır halkının) ziynet eşyalarından bir kısmını yüklenmiştik.”¹¹⁵ âyeti de buna delâlet etmektedir.¹¹⁶

Ebu Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) وَصَّغْنَا عَنْكَ وَرُزِّكَ âyetindeki vizr ifadesinin, Hz. Peygamber’in günahlardan (ismet) korunduğuna ve kirlerden temizlendiğine kinaye olduğunu belirterek,¹¹⁷ âyetin Hz. Peygamber’in günah işlemediğini ortaya koyduğunu savunmuştur.¹¹⁸ Kanaatimizce âyetin günah bağlamında tefsir edilmesi, Hz. Peygamber’in siretinin âyet bağlamında bütüncül ve kapsamlı değerlendirilmesini gölgelemektedir. Âyeti günah bağlamında yorumlayıp başka değerlendirmelerde bulunmayan ile ismet bağlamında yorumlayıp Hz. Peygamber’in günah işlemediğini ön plana çıkaran her iki değerlendirme eksiklik barındırmaktadır. Bununla beraber âyetin, Hz. Peygamber’in günahlarının affedildiğine delâlet ettiği görüşün de muhtemel olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı müfessirler bu âyetin tefsirinde “*Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah’ın bağışlaması...*”¹¹⁹ âyetine atıfta bulunmuşlardır.¹²⁰ Bu anlam da muhtemeldir. Ancak Ebû Talîb’in Hz. Peygamber’in câhiliye devrindeki yaşam hakkında “Ben ondan bir yalan işitmedim. Kahkaha attığını görmedim. Câhiliyeye dair bir şey yaptığını da görmedim. Çocuklar oynarken onlarla beraber olduğuna da şahit olmadım.” şeklindeki ifadelerinin de altı çizilmesi gerekmektedir.¹²¹

Vizr kelimesini günah anlamında yorumlayanların mücmel ifadeler yerine Hz. Peygamber’den hangi günahın ne şekilde sadır olduğuna dair ikna edici malumatlara yer vermeleri gerekmektedir. Yoksa onun beşer olduğu bilgisinden hareketle günah işleyebileceği ihtimali tek başına yeterli değildir. Ayrıca müfessirlerin mutlak anlamda günaha atıfta bulunmalarından dolayı, âyetin “onun büyük günahları da içine alacak şekilde günah işlemiş olabileceği” şeklinde anlaşılması muhtemeldir. Ancak Hz. Peygamber’in câhiliye döneminde büyük günah işlemiş olması uzak ihtimaldir.¹²² Böyle bir durum olsaydı müşrikler bunu, onun aleyhine kullanırlardı. Dolayısıyla Mâtürîdî’nin (öl. 333/944) belirttiği üzere âyet, Hz. Peygamber’in nübüvvet, risâlet ve taşıdığı diğer ağır yüklere işaret etmekte ve Allah’ın yardımıyla bunun hafifletildiğini

¹¹⁵ et-Tâhâ 20/87.

¹¹⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 91.

¹¹⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît fi’l-tefsir*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru’l-Fıkr, 1999), 10/500.

¹¹⁸ Şinkîtî, *Edvâ’ü’l-beyân*, 8/575.

¹¹⁹ el-Fetih 48/2.

¹²⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 8/416.

¹²¹ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 15/381.

¹²² Bu konudaki tartışmalarla ilgili bk. Şinkîtî, *Edvâ’ü’l-beyân*, 8/576.

ortaya koymaktadır.¹²³ Vehbe ez-Zühayli'ye (öl. 1436/2015) göre Hz. Peygamber nübüvvet öncesi ve sonrası yaptığı bazı davranışlarını günah olarak algılıyor, kendine yakıştırmayarak bununla ızdırap duyuyordu. Müfessir, âyetin bunu ortadan kaldırdığını belirtmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'den sadır olan bazı olumsuz sahneler olsa da bunlar hilâf-ı evlâ bağlamında değerlendirilmelidir. Örneğin Hz. Peygamber'in Tebük Gazvesi'nde bazı münafıkların savaşa katılmamalarına izin vermesi, Bedir esirlerinden fidye alınmasını uygun görmesi, âmâ sahâbî İbn Ümmü Mektûm'a karşı hoşnutsuz bir tavır sergilemesi gibi ameller bu bağlamdadır.¹²⁴

Kanaatimizce bu âyet Hz. Peygamber'in ruh haletini ve yaşadığı ağır sıkıntıları ön plana çıkarmaktadır. Nitekim Âlûsî (öl. 1270/1854) âyeti doğrudan siret-nüzûl ilişkisi bağlamında değerlendirerek güzel tespitlerde bulunmaktadır. Buna göre âyetin, Hz. Peygamber'in câhiliyedeki yaşamına atıfta bulunması muhtemeldir. Hz. Peygamber câhiliye dönemindeki yaşamını kendisine yakıştırmayıp küçümsemesi ve bundan dolayı da üzülmüş olması mümkündür. Bu durumda yükün hafifletilmesi, Hz. Peygamber'in taşıdığı bu duygulardan dolayı Allah Teâlâ'nın kendisini bağışlamasıdır. Yahut âyetin risâlet öncesi, onun şeriatın öğretilerini bilememesine atıfta bulunması muhtemeldir. Vahiyle de bu sorun çözülmüştür. Âyetin, Hz. Peygamber'in vahyin ilk zamanlarında İslâm'ın emirlerini yerine getirirken yaşadığı şaşkınlığı, zorluğu -ki bu durum, "Beni örtün! Beni örtün!" ifadelerine açıkça yansımıştır- ifade etmiş olması da mümkündür. Allah zamanla kendisini buna alıştırmıştır. Yahut âyetler Hz. Peygamber'in kavminin içerisinde bulunduğu dalâlet halinden üzülmelerini ve elinden bir şey gelememesini¹²⁵ konu edinmektedir. Allah Hz. Hamza gibi bazılarını İslâm'la müşerref kılarak yükünü hafifletmiştir. Veya eziyetlerine karşı bir şey yapamamasına işaret etmektedir. Ancak Allah ona dayanma gücünü bahşetmiştir. Âyetlerin Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talîb'in ve zevcesi Hz. Hatice'nin vefatından dolayı üzülmüş olmasına da delâlet etmiş olabilir. Allah, onu göğe yükselterek kendisiyle buluşturmuş ve onun bu konudaki üzüntüsünü gidermiştir.¹²⁶ Âlûsî'nin zikretmiş olduğu tüm bu ihtimaller birbiriyle çelişmediğinden âyetin, tüm bu zorlukları kastetmesi mümkündür. Zaten âyetin spesifik anlamda bir manayı ön plana çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da "Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı?"¹²⁷ âyetleri, Hz. Peygamber'in hem câhiliye döneminde hem de vahyin ilk yıllarında kendisini üzen, yıpratıcı süreçlerdeki sıkıntılarını giderici umum bir mahiyettedir.

¹²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 10/566.

¹²⁴ Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-Münir*, 3/2895.

¹²⁵ eş-Şu'arâ 26/3.

¹²⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 15/389.

¹²⁷ el-İnşirâh 94/2-3.

Sûrenin devamında “وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ / *Ve senin şanını yüceltmedik mi?*”¹²⁸ ifadesiyle Hz. Peygamber’in şanının yüceltildiği haber verilmektedir. Müfessirlerin yorumlarına bakıldığında âyetin umûm anlamının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bazı müfessirler Hz. Peygamber’in şanının yüceltilmesini örnekler üzerinden izah etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber’in isminin Allah’la beraber zikredilmesi, mutlak anlamda kendisine itaat emredilmesi, imanın ancak kendisine itaat etmekle tamamlanabilmesi, ezan, kamet, şehadet gibi ifadelerde Hz. Peygamber’in Allah’la beraber anılması âyetin tefsirine örnek gösterilmiştir.¹²⁹ Âyet spesifik bir anlamı ön plana çıkarmadığından dolayı umum anlamla amel edilmesi en doğrusudur. Bu açıdan bakıldığında müfessirlerin dile getirmiş olduğu her bir görüş umum anlama dahil kabul edilebilir. Ayrıca zikri geçen anlamların yanı sıra Hz. Peygamber’in şanının yüceltilmesine vurgu yapılmasının sûre bağlamında da derin incelikler barındırdığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki gerek Duhâ sûresinde gerekse İnşirâh sûresinde Hz. Peygamber’in çektiği ızdırap ve zorluklara dair bazı ayrıntılara yer verilmişti. Tam da burada tüm muhataplar tarafından kabul edilebilecek seviyede isminin yüceltilmesi ona verilmiş en büyük ikramlardandır. Bu yüceliğin nübüvvet öncesi ve nübüvvet sonrası yansımaları mevcuttur. Hz. Peygamber’in risâlet öncesi güvenilirliğiyle şöhret kazanmış olması, Kureys’in mühim davalarında etkili rol üstlenmesi, mazlumların başvurduğu önemli isimlerden olması onun şanının peygamberlik öncesi yüceltilmesine örnektir. Onun peygamberlik sonrası müfessirlerin yukarıda zikredilen görüşlerinin yanı sıra şöhretinin Mekke’yi aşan bir boyut kazanması, çeşitli imparatorlukları İslâm’a davet edecek kudrete erişmesi, Mekke’nin fethiyle beraber şirki Arap coğrafyasından silmesi onun nübüvveti sürecindeki yüceliğine örnektir. Vefatı sonrası da onun şanının yüceliği kıyamete kadar devam edecektir. Her okunan ezanda isminin anılması dahi başlı başına Allah’ın kendisine lütfettiği nimetlerdendir.¹³⁰

2.3. Sûrenin Ortaya Koyduğu Öğretiler

İnşirâh sûresinin son âyetleriyle Kur’an önemli öğretiler ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki “إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا / *Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır.*”; “إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا / *Her güçlüğün yanında bir kolaylık vardır.*”¹³¹ âyetlerinde yer alan zorluğun devamlılık arz etmediği, zorlukla beraber kolaylığın da bir şekilde tezahür ettiği gerçeğidir.¹³² Bu âyet, kişinin müsbet bir bakış açısına sahip olmasının önemini ortaya koymaktadır.¹³³ Esasen

¹²⁸ el-İnşirâh 94/4.

¹²⁹ Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, 8/464.

¹³⁰ Umum anlamı ön plana çıkaran yorumlar için bk. Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, 8/464; Âlûsî, *Râhu’l-me‘ânî*, 15/389.

¹³¹ el-İnşirâh 94/5-6.

¹³² Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, 4/742.

¹³³ Mustafa Naci Kula, “Zorluk ve Sıkıntılarla Başa Çıkma Süreçlerinde Manevi Destek Örneği Olarak İnşirah Suresi Üzerine Psikolojik Analizler”, *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* (3) (2021), 18.

bu öğretinin amelî boyutu bizzat Duhâ ve İnşirâh sûrelerinde ortaya konulmuştur. Duhâ sûresine bakıldığında Hz. Peygamber, vahyin geciktirilmesi zorluğunun ardından Allah'ın onu yalnız bırakmadığı ve ona darılmadığı müjdesiyle karşılaşmıştır. Ayrıca hayatının sonraki süreçlerinin öncekine oranla daha hayırlı olacağı vurgulanmış, hoşnut olacağı nimetlerle karşılaşacağına altı çizilmiştir. Bu açıdan bakıldığında onun vahyin geciktirilmesi sürecinde karşılaştığı zorluklara mukabil birçok müjdeyle muhatap kılındığı anlaşılmaktadır. Âyetlerin devamında da zorluk ve kolaylığın beraber zikredildiği sahnelere yer verilmiştir. Yetimken barındırılması, yolunu kaybetmişken hidâyete erdirilmesi, yoksulken zengin kılınmasının her birinde bir denge hali mevcuttur. Ancak şu bir gerçek ki Hz. Peygamber'in yetim kalması, yolunu şaşırması, yoksulluk halleri ile kendisine lütfedilen barınma, hidâyete ermesi ve zengin kılınması halleriyle kıyaslandığında Allah'ın ona bahsettiği kolaylık ve lütufların daha çok olduğu aşikardır. Nitekim sûrenin nimetlerin devam edeceğini ortaya koyan “*Rabbini lütuflarını şükranla an.*”¹³⁴ ifadeyle tamamlanması dahi bu bağlamda anlamlıdır. İnşirâh sûresine bakıldığında da âyetin öncelikle onun maddî ve manevî anlamda göğsünün genişletilmesi lütufluyla muhatap kılındığı vurgulanmaktadır. Yani Duhâ sûresinde olduğu gibi olumlu ve kolaylığı ön plana çıkaran bir müjdeyle âyet başlamıştır. Sonrasında zorluğa işaret etmektedir. Hatta bu zorluk dayanılmaz derecede bir etkiye sahiptir. Ama Allah ızdırap duyduğu zorluğu onun zihin dünyasından tamamen silmekle kalmamış, sürekliliği devam edecek kalıcı bir yücelikle onu müjdelemiştir. Dolayısıyla her iki sûre pratik olarak zorlukla beraber kolaylığın olduğu gerçeğini Hz. Peygamber'in hayatından hareketle ortaya koymaktadır.

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu da âyetlerin nüzûl ortamına olan etkisidir. Bilindiği üzere âyetlerin nâzil olduğu dönem, müşrikler zâhir anlamda daha güçlü, müminler ise daha zayıftı. Bu sebeple de âyetler, bazı sahneler üzerinden zorluğun kalıcı olmadığını ortaya koymuş ve müminlerin çektiği zorlukların, ayıplanmaların, iftiraların da devam etmeyeceğini bu sebeple de Allah'a güvenmeleri gerektiğini, zaferin gerçekleşeceğini göstermek istemiştir.¹³⁵ Bu bağlamda İslâm davetinin sürekli bir biçimde hak-batıl mücadelesinin bir gereği olarak imtihanlarla karşılaşacağı ancak nihâyetinde kolaylıkların daha çok olacağı vurgulanmış olmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, “Bir zorluk, iki kolaylığa galip gelemez.”¹³⁶ diyerek ashâbını müjdelemiştir.¹³⁷

¹³⁴ ed-Duhâ 93/11.

¹³⁵ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422/2001), 5/497; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/108; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/23.

¹³⁶ Buhârî, “Tefsir”, 94.

¹³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/495.

Sûrenin üzerinde durduğu bir diğer öğreti ise “فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ/O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul.”¹³⁸ âyetiyle müminin sürekli bir şekilde hareket halinde olmasının ne denli gerekli olduğudur. Bu ilke, Müslümanın ibadet hayatını etkilediği gibi günlük işlerde de göz önünde bulundurulması gereken bir ilkedir. Âlimler birbirini tamamlayacak örnekler üzerinden âyeti tefsir etmiştir. Âyeti bazıları “Cihad ibadetinden döndüğünde ibadetlere yönel.”, bazıları “Dünyalık işlerini tamamladığında âhîret işlerine geçiş yap.”, bazıları da “Namazı tamamladığında duaya yönel.” şeklinde yorumlamıştır. Kimi âlimler de âyeti “Farzları tamamladığında sünnetleri de yerine getir.” şeklinde tefsir etmiştir.¹³⁹

Bir Müslüman karşılaştığı meşakkat ve ızdırapları kalıcı olarak algılamamalıdır. Yaşadığı şeylerin değişeceği inancıyla yeni atılımlarda bulunabilmelidir. Hz. Peygamber’in hayatında da bunun izleri görülmektedir. O, Müslümanlar büyük zorluklar altındayken onları Habeşistan’a yönlendirmiştir. Kendisi de davetin önünü açmak için Tâif’e hicret etmiştir. Sonrasında Akabe biatlarını yapmıştır. Bu örnekleri arttırmak mümkündür. Özetle İslâm dini hareket ve canlılık dinidir. İbadetleri birbirinden kopuk değerlendirmemektedir. Bir Müslümanın son ana kadar kendisinden gereken sorumlulukların bilinciyle hareket etmesi gerekmektedir. Bu sebeple de Kur’an, “*Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasip arayın.*”¹⁴⁰ demektedir. Allah kullarını manevî yönü ağır basan bir ibadetten dünyalık yönü ağır basan başka bir ibadete sevk etmektedir.¹⁴¹ Bu aslında dinin durağanlığa karşı olduğunun açık kanıtıdır. Sûre her iş de “وَالِي رَبِّكَ فَارْغَبْ/Ve yalnız Rabbine yönel.”¹⁴² ifadesiyle Allah’a yönelme emriyle tamamlanmaktadır. Âyet bu duayı barındırdığı gibi her açıdan tam bir teslimiyeti de ifade etmektedir.

Sonuç

Duhâ ve İnşirâh sûreleri, Mekki sûreler içerisinde Hz. Peygamber’e çok detaylı hitap etme yönüyle diğer sûrelerden farklılaşmaktadır. Zira her iki sûre de Hz. Peygamber’e birçok açıdan hitap etmektedir. Sûreler, bir yandan onun geçmişine atıfta bulunurken diğer yandan onun risâletin zorluklarına katlanmasına dönük mesajlar barındırmaktadır. Ayrıca onu geleceğe hazırlayan ifadeler içermektedir. Bu açıdan bakıldığında sûrelerin Mekke dönemindeki yansımaları başta olmak üzere içerdiği mesajların anlaşılması son derece önemlidir. Bu amaçtan hareketle bu çalışmada her iki sûrenin içerdiği mesajların tespitinin yanı sıra sûrelerde zikredilen mücmel ifadelerin

¹³⁸ el-İnşirâh 94/7.

¹³⁹ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz* 5/497.

¹⁴⁰ el-Cuma 62/10.

¹⁴¹ Şa’râvî, *Tefsiru eş-Şa’râvî*, 10/6301.

¹⁴² el-İnşirâh 94/8.

doğru anlaşılması üzerinde durulmuştur. Âlimlerin birçoğunun her iki sûreyi, rivayetlerden hareketle farklı sûreler olarak gördüğü, ancak bununla beraber bazı âlimlerin de her iki sûreyi tek bir sûre olarak addettikleri çalışmada vurgulanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla her iki sûreyi tek bir sûre olarak görenlerin temel gerekçesi, sûrelerin içerdiği mesajların birbirine benzer özellikler taşımasıdır.

Çalışmada Duhâ sûresinin nüzûl sebeplerine dair aktarılan farklı rivayetler bütüncül bir bakış açısıyla irdelenmiştir. Buna göre Duhâ sûresinin gerçek nüzûl sebebi, vahyin bir müddet kesintiye uğraması sebebiyle Hz. Peygamber'in terk edildiğine dair müşriklerin alay edici söylemlerinden duyduğu üzüntüdür. Bu yönüyle âyetler sadece müşriklerin bu iddialarını çürütmekle sınırlı kalmamış, bunun yanı sıra geçmişinde yaşamış olduğu bazı zorluklara da yer vermiştir. Tam da burada Kur'an'ın onun risâlet öncesi yetim ve fakir olmasına, dalâlet üzere olmasına atıfta bulunmasının sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında ele alınması gerektiği delillerle ortaya konmuştur. Bu açıdan bakıldığında âyetlerin sadece zâhir anlamıyla yetinilmemesinin, bilakis bu vasıfların onun yaşamış olduğu davet sürecinin bir parçası olarak anlaşılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Örneğin onun dalâlet üzerine olmasının yaşamış olduğu şaşkınlık ve ne yapacağını bilememe hali şeklinde yorumlanmasının icap ettiği çalışmada ortaya konmuştur. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in sonraki halinin öncekinden daha iyi olacağına ve razı kılınacağına vurgu yapan âyetlerin de sadece âhiret bağlamında sınırlandırılmaması gerektiği bilakis bunun fetih, davetin yayılması, zorluklarla başa çıkılması gibi somut dünyevî mesajları da içerdiği izah edilmiştir.

İnşirâh sûresinin Duhâ sûresine benzer hitaplar taşıdığı ve her iki sûrenin birbirini tamamladığı mukayeseli bir şekilde ortaya konmuştur. Bu sûrede de zikri geçen bazı ifadelerin Hz. Peygamber'in siyeri ve nüzûl ortamı süreciyle beraber irdelenmesinin önemine sıklıkla vurgu yapılmıştır. Zira âyetlerin doğrudan Hz. Peygamber'i muhatap alması, âyetlerin onun sîretinin de dikkate alınarak yorumlanmasını gerekli kıldığı vurgulanmıştır. Allah'ın Hz. Peygamber'in göğsünü genişletmesinin onun hayatını anlamlı kılan, kolaylaştıran maddî anlamdaki destekleri içermesinin yanı sıra İslâm davetinin yükünü taşıyabilmesine imkân sağlayan sabır, tahammül gücü, yumuşaklık gibi özelliklere lütufkâr kılınmasını da içerdiği vurgulanmıştır. Sûrede zikri geçen önemli ifadelerden olan vizir kelimesinin sadece günah bağlamında yorumlanmaması gerektiği bilakis Hz. Peygamber'in risâlet öncesi insanların dalâleti sebebiyle üzüntü ve çaresizliğine de işaret ettiği ortaya konmuştur. Her iki sûrede geçen önemli diğer hitaplar da sîret-nüzûl ilişkisi de gözetilerek irdelenmiştir. Ancak çalışmada âyetlerin ifade etmiş olduğu zâhirî anlamların da -bazı istisnalar hariç- âyete dahil olabileceği sıklıkla vurgulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında bu çalışma mutlak anlamda bir tevili savunmamaktadır. Bilakis âyetlerin zâhirî anlamının yanı sıra Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu sahnelerin etkisine de yoğunlaşılması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Kaynakça

- Âiſe bint Muhammed Alî Abdirrahmân. *el-İ'câzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâ'ilü (Nâfi') İbni'l-Ezrak*. Kahire: Darü'l-Maarif, 1419/1998.
- Âiſe bint Muhammed Alî Abdirrahmân. *et-Tefsîrû'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ ſihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-Lugaviyye*. thk. Beytullâh Beyât. Kum: Müessesetü'n-Neſri'l-İslâmî, 1412/1992.
- Ayhan, Bayram. "Duhâ Sûresine Dair Sebeb-i Nüzûllerin Tahlili". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2016), 75-99.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*, nſr. Abdürrezzâk Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aſlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nſr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l Beyân*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân. *Fıhhu's-sîreti'n-nebeviyye*. Dımaſk: Darü'l-Fikr, 1991.
- Demir, Recep. "Duhâ Suresi 7 ve İnſirah Suresi 2. Ayetler Bağlamında Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber'in İnancı". *Marife Dini Araſtırmalar Dergisi* 14/3 (2014), 57-81.
- Derzeve, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383/1963.
- Ebu Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*. Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, ts.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Eſkar, Ömer Süleyman. *er-Rusûl ve'r-Risalat*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1989.
- Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-Ayn*. nſr. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Ferrâ', Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*, nſr. Ahmed Yûsuf Necâtî- M. Ali en-Neccâr. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi't-tefsîr*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1424/2003.

- Hâzin, Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. nşr. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr. Muhammed Abdüsselam Abdüşşafî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. Arabistan: Mektebetü Nizâr, 1419/1998.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürrî el-Kurtubî. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Ebu Abdullah Hüseyin bin Ukkâşe- Muhammed bin Mustafa el-Kenz. Kahire: el-Fâruku'l-Hadise, 2002.
- İbn Hacer Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1959.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü's-Siyer ve'l-megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1978.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî. *et-Tibyân fi aksâmi'l-Kur'ân*. Muhammed Hâmid el-Fikî. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. nşr. Abdürrezzak Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1412/1992.
- Kula, Mustafa Naci. "Zorluk ve Sıkıntılarla Başa Çıkma Süreçlerinde Manevi Destek Örneği Olarak İnşirah Suresi Üzerine Psikolojik Analizler". *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* (3) (2021), 9-23.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 5 Ekim 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. nşr. İbrâhîm Eттаfeyyîş. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1972.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'i (enbâ'i) ve'l-ahvâl ve'l-hafede*

- ve'l-metâ'. thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nümeysî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Baslûm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Alî b. Muhammed. *Nüket ve'l-uyûn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrû'l-Merâgî*. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî, 1946.
- Meydânî, Hasan Habenneke. *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2000.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. nşr. Yusuf Ali Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Ebî Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tenâsüku'd-dürrer fi tenâsübi's-süver*. thk. Abdülkadir Ahmed Atâ. Kahire: Dârü'l-Fazile, 2002.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsiru eş-Şa'râvî*. Kahire: Metabiu Ahbarî'l-Yevm, 1997.
- Şevkânî, Ebû Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Şam: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî. *Edvâ'ü'l-beyân fi izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Galib el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Süneni't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: İshâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Vâhidî, Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîrû'l-basît*. Riyâd: Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009.

- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Megâzî*. thk. Marsden Cons. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- Yaşar, Mehmet. "Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri Yöntemine İbâziyye'nin Yaklaşımı: Hûd b. Muhakkem Örneği". *Kendi Kaynaklarına Göre İbâzîlik: İsimler, Eserler, Problemler*. ed. Bilal Taşkın- Muhammet Emin Efe. Bursa: Emin Yayınları, 2021.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986.
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsirü'l-Münir*. Şam: Daru'l-Fikr, 1991.